Šarūnas Liekis

Nacių konfiskuoto turto restitucija Vakarų Europoje po Antrojo pasaulinio karo

Tiek dažnas Lietuvos pilietis, tiek politikas teigia, kad Vakarų Europos valstybės po Antrojo pasaulinio karo nuosekliai siekė atkurti teisingumą ir atlyginti žalą, padarytą holokausto ir nacizmo aukoms. Šias ryžtingas pastangas vainikavo teisingumo pergalė ir visos problemos buvo išspręstos. Tuo tarpu pokomunistinėse valstybėse restitucijos procesas tik prasideda ir vyksta labai sunkiai, nes siejamas su asmenine ir grupine tautų atsakomybe.

Šitai teigiantys asmenys ignoruoja ne tik kompleksišką, ilgalaikę ir sudėtingą, ne vieną dešimtmetį trukusią restituciją Vakarų Europoje, bet ir turto atėmimo procesą, būdus bei terminus. Padėtis Rytų ir Vakarų Europoje buvo skirtinga. Svarbiausi panašumai tarp Rytų ir Vakarų yra susiję su turto nusavinimo būdais, o skirtumai – su politiniais ir ekonominiais veiksniais. Chronologija irgi vaidino tam tikrą vaidmenį. Vakarų Europoje didžioji dalis turto buvo organizuotai konfiskuota dar iki deportacijų. Daugelyje Centro Rytų Europos valstybių ir TSRS teritorijose turtas buvo nusavinamas vykstant sunaikinimo procesui arba netgi po jo, bandant jau iš jį pasisavinusiųjų dar kartą konfiskuoti vertybes ir pan. Tiek Rytuose, tiek Vakaruose iš šio turto pelnėsi ne tik atskiri individai, bet ir verslas, vietinė savivalda ir pan. Galimybė asmeniniais tikslais pasinaudoti konfiskuotu turtu buvo vienas svarbiausių motyvų dalyvauti turto nusavinimo operacijose vietiniams kolaborantams[1]. Nusavinimo procesą stabdė ne tiek pasipriešinimas nacizmui, kiek paprasčiausia korupcija. Dėl to Olandijoje, kur turto nusavinimas vykdytas radikaliai, 1945 m. dar 1000 įmonių buvo likusios žydų rankose[2].

Turto nusavinimu užsiėmė daug nacistinių valstybės institucijų: *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, Vokietijos užsienio reikalų ministerija, vermachtas, Himmlerio *Ahnenerbe*, vietinė administracija ir gestapas. Pastarasis ne tik griežtai kontroliavo žydų bendruomenių veiklą, bet ir įgyvendindavo turto nusavinimą visoje Europoje. Turtas buvo nusavinamas įvairiais būdais; šis procesas buvo daug platesnis ir sudėtingesnis, apėmė kur kas daugiau priemonių, nei paprastai manoma. Pavyzdžiui, turtas buvo konfiskuojamas iš asmenų ir grupių, paskelbtų Reicho priešais, – politinių partijų, masonų ložės ir pan., taip pat įvedus specialius mokesčius ir kontribucijas. Tokio nusavinimo pavyzdžiu galėtų būti *Judenvermögensabgabe,* kuriuo 1938–1939 m. surinkta 1 mlrd. reichsmarkių.

Kontribucijomis, rinkliavomis buvo apmokestinamos visos žydų bendruomenės ir getai karo metais.

Vyko ir verslo „arijanizacija“, kurios metu su valstybės kontrolės ir reguliavimo pagalba buvo nusavinamas žydų verslas. Finansiniai sverstai irgi buvo atimami iš žydų rankų. Buvo blokuojamos ir kontroliuojamos bankų sąskaitos, o šių veiksmų įgyvendinimas susijęs su užsienio valiutų kontrole Vokietijoje. Vertybės paprastai buvo konfiskuojamos, susiejant tai su žydų ar nacių politikai nepageidaujamų asmenų deportavimu arba priverstine emigracija.

Didžiausiais mastais masinis turto nusavinimas vyko prieš žydų deportavimą į koncentracijos stovyklas arba jų sunaikinimą. Paprastai žydų turtas buvo paskelbiamas valstybės nuosavybe ir konfiskuojamas gyventojų sunaikinimo metu. Iš nekilnojamojo turto ir jame esančių daiktų nusavinimo labiausiai pasipelnė vietos gyventojai ir vietinės valdžios institucijos. Plačiai buvo praktikuojamas įkaitų paėmimas ir šantažas, kai buvo bandoma versti

suimtųjų ar koncentracijos stovyklose kalinamų žmonių artimuosius pervesti lėšas į Reichą[3].

Priemonių sustabdyti turto nusavinimą ar atkurti teisingumą po karo įvairiose valstybėse imtasi skirtingu laiku. Kai kurios vyriausybės tremtyje, pvz., Olandijos ir Norvegijos, reziduojančios Didžiojoje Britanijoje, paskelbė turto nusavinimą neteisėtu dar karo metais; jos paskelbė nelegaliu bendradarbiavimą konfiskuojant turtą[4]. Nors šitokie žingsniai apčiuopiamų rezultatų ir nedavė, tačiau buvo svarbūs moraliniu atžvilgiu ir turėjo didelę reikšmę pokarinei restitucijai.

Kita vertus, pokarinės nacių konfiskuoto turto restitucijos kompleksiškumą ir problematiką geriausiai rodo Prancūzijos ir Vokietijos pavyzdžiai. Šiose valstybėse restitucija pasiekė didžiausią mastą ir buvo vykdoma nuosekliausiai.

Prancūzijoje, kur turto nusavinimą vykdė daugiausia Vichy vyriausybė, buvo išsaugoti konfiskavimo procesą detalizuojantys archyvai, kuriais ir teliko restitucijos dalyviams pasinaudoti. Tuo tarpu vokiečių okupacinė administracija vykdė mažai dokumentuotą plėšimą. Didžioji dalis turto nebuvo inventorizuota, iš seifų paimtas auksas geriausiu atveju buvo apiforminamas priėmimo ir perdavimo aktu, pateiktu *Devisenschutzkommando*. Net jei naciai ir naudodavo teisines procedūras, konfiskacijos procesas įgydavo plėšiamąjį pobūdį. Tai galima pasakyti ir apie žydų verslo sunaikinimą.

Vichy vyriausybės vykdytą konfiskuoto turto restituciją lengva įvertinti. 90 proc. verslo objektų, pastatų, vertybinių popierių ir areštuotų banko sąskaitų buvo grąžinta iki 1954 m. Kiekybinė išraiška ne tokia įspūdinga: grąžinta tik 70 proc. verslo objektų ir pastatų ir 60–70 proc. nacių areštuotų sąskaitų. Didžioji dalis didelių konfiskuotų sumų buvo grąžintos. Lėšų atgavimas labai lengvai paaiškinamas, apie pusės sąskaitų balansas Prancūzijoje neviršijo 100–150 eurų šių dienų kainomis, o kita pusė buvo dar mažesnės sumos. Taip sėkmingai grąžinti lėšas pavyko daugiausia dėl bankų sąskaitų atšaldymo be jokių papildomų procedūrų po Prancūzijos išvadavimo. Vokietijos Reicho karinės ir civilinės administracijos įvykdytas turto nusavinimo operacijas Prancūzijoje kur kas sunkiau įvertinti. Jis buvo labai blogai dokumentuotas. Pvz., apie 100 tūkst. meno kūrinių buvo paskelbti dingę po karo Prancūzijoje, tačiau tik pusė jų grąžinti savininkams, ir ne tik žydams, po Antrojo pasaulinio karo. Tuo tarpu konfiskuoto aukso buvo grąžinta tik 62 proc. viso kiekio, reikalauto grąžinti Prancūzijoje. Kaip kompensaciją tiems, kurie nesugebėjo atgauti turto restitucijos metu, Vokietijos FR, remdamasi 1957 m. BRUG (*Bundsrückerstattungsgesetz*) įstatymu, kompensavo 450 mln. markių 40 tūkst. žmonių, karo metais Prancūzijoje praradusiems baldus, meno kūrinius. Šiems asmenims kompensacija baigta mokėti tiktai septintojo dešimtmečio pradžioje. Atrodė, kad restitucija Prancūzijoje baigta, tačiau devintojo dešimtmečio pradžioje vėl kilo diskusijos dėl kompensacijų. Prancūzijos bankuose tuo metu aptikta beveik 2 mlrd. frankų vertės sąskaitų, vertybinių popierių, gyvybės draudimo polisų bei lėšos žmonių, dirbusių ir gyvenusių internuotųjų stovyklose Prancūzijos teritorijoje. 2 mlrd. 300 mln. frankų suma, sumokėta Prancūzijos vyriausybės, bankų ir draudimo kompanijų, tapo *Shoa* fondo kapitalu, o šis fondas – kolektyvine nukentėjusiesiems reparacijos forma. Vadinamoji *Drai komisija* nagrinėja kiekvieną prašymą gauti kompensaciją, kai turtas buvo atimtas remiantis antisemitiniais įstatymais ir neatsižvelgiant į dabartinę prašytojo pilietybę. Vienas svarbiausių komisijos veiklos principų tas, kad į ją negali kreiptis žmogus, kuriam jau kartą buvo kompensuota už prarastą turtą[5].

Kodėl restitucija Prancūzijoje pavyko? Atsakymas, be politinių paaiškinimų, turi ir demografinį paaiškinimą. Tik 25 proc. Prancūzijos žydų buvo deportuoti. Tai mažiausia santykinė proporcija po Italijos, iš kurios deportuota 20 proc. žydų. Kitaip negu Vokietijos, Austrijos ar Čekijos žydai, kurių dauguma emigravo prieš karą (atitinkamai 60, 68 ir 23 proc.), Prancūzijos žydai neturėjo nei laiko, nei galimybių pasitraukti. Okupaciją 1940 m., vėliau ir išvadavimą

1944-aisiais jie sutiko savo gyvenamose vietose. Tai reiškia, kad jie iš karto galėjo reikalauti restitucijos ir imtis įgyvendinti savo teises. Bekompromisė Prancūzijos valdžios nuostata, vertinant restituciją kaip nacionalinio masto problemą ir šalinant vokiečių okupacijos ir Vichy kolaboravimo padarytą žalą, padėjo sėkmingai įveikti vietinės viešosios administracijos ir privataus verslo pasipriešinimą restitucijai. Kitas svarbus restitucijos Prancūzijoje bruožas tas, kad ji vyko be jokio spaudimo iš užsienio.

Prancūzijoje svarbiausia logika, kuria vadovautasi pokarinėje restitucijoje, buvo tokia: kas atimta, tas turi būti grąžinta. Tuo tarpu jau devintajame dešimtmetyje restitucija turėtų būti vertinama kaip moralinė kompensacija. Tuo metu Antrasis pasaulinis karas jau nustojo būti politiniu ir kariniu įvykiu ir pradėtas vertinti kaip moralinė problema bei nusikaltimas žmoniškumui.

Visai kitokį pobūdį nei Prancūzijoje įgavo restitucijos raida Vokietijoje. Čia restituciją įgyvendino Antrąjį pasaulinį karą laimėję Vakarų sąjungininkai. Pirmasis įstatymas dėl restitucijos amerikiečių okupacinėje zonoje buvo priimtas 1947 m. lapkričio 10 d. neatsižvelgiant į Štutgarto Žemės tarybos (*Stuttgarter Landerrat*) – atstovaujamojo vokiečių žemių organo amerikiečių okupacinėje zonoje nuomonę. Šis įstatymas siekė grąžinti turtą teisėtiems savininkams, iš kurių jis buvo atimtas dėl rasinių, religinių, tautinių ar politinių motyvų 1933–1945 m. Prancūzijos okupacinėje zonoje analogiškas įstatymas buvo priimtas tą pačią dieną kaip ir amerikiečių zonoje. Britų okupacinėje zonoje toks įstatymas priimtas tik po 18 mėnesių, 1949 m. gegužės mėn. Kitaip nei amerikiečiai ir prancūzai, britai tuo metu turėjo didelių konfliktų su sionistiniu pogrindžiu Palestinoje ir bijojo, kad išmokėtos kompensacijos gali patekti į kovojančių su britų valdžia karinių žydų organizacijų Palestinoje rankas. Priimti įstatymai nustatė, kad bet kokios valstybės ar nacių partijos priemonės, bloginančios žydų ekonominę padėtį, diskriminaciniai mokesčiai ir kontribucijos, prievartinis brangiųjų metalų nusavinimas turi būti atšaukti[6]. Iš pat pradžių, kaip ir Prancūzijoje, susidurta su ta pačia problema: paaiškėjo, kad nacistinės Vokietijos institucijos turto nusavinimą vykdė chaotiškai. Jo metu nebuvo pakankamos konfiskuotų vertybių apskaitos, dėl to kilo didelių sunkumų vėliau grąžinant turtą.

Vokietijoje galima išskirti du restitucijos etapus: 1) restitucija nuo 1947 iki 1957 m., įgyvendinta remiantis Vakarų sąjungininkų įstatymais; 2) restitucija nuo 1957 iki 1964 m., įgyvendinta remiantis Vokietijos 1957 m. Federaliniu restitucijos įstatymu.

Nors XX a. penktajame dešimtmetyje Vokietijos teismai jau priimdavo sprendimus dėl restitucijos, tačiau tuo metu dar nebuvo aišku, ar Vokietijos FR taps Vokietijos Trečiojo Reicho teisių perėmėja ir ar prisiims atsakomybę už nusikaltimus, padarytus savo teritorijoje. Todėl teismų sprendimų įgyvendinimas ilgą laiką buvo atidėliojamas, laukiant tolesnių diskusijų tarp Federalinės vyriausybės ir sąjungininkų. Svarbiausi ginčai buvo išaiškinti 1952 m. gegužės 26 d. sutartimi „Dėl problemų, iškilusių dėl karo ir okupacijos, išsprendimo“. Vokietijos FR prisiėmė įsipareigojimus įgyvendinti restituciją 1,5 mlrd. markių sumai (Vokietijos FR ministerijų nuomone, ši suma turėjo siekti 5 mlrd.). Iki 1971 m. išnagrinėta daugiau nei 1,2 mln. ieškinių Vokietijos FR ir Vakarų Berlyne didesnei negu 7,5 mlrd. markių sumai. Pats restitucijos procesas buvo ilgas ir sudėtingas. Vokietijos visuomenės jis nedomino. Žiniasklaida imdavosi aprašinėti restitucijos procesą tik tada, kai išaiškėdavo bandymai apgaule restitucijos proceso metu užvaldyti turtą. Eiliniai Vokietijos piliečiai šią restituciją matė kaip papildomus kaštus, primestus jų šaliai Antrąjį pasaulinį karą laimėjusių valstybių nugalėtojų.

Restitucija Vokietijoje turėjo nemažai apribojimų. Pavyzdžiui, kompensacija nebuvo mokama tų valstybių piliečiams, su kuriomis Vokietijos FR neturėjo diplomatinių santykių. Nebuvo atlyginta ir karo metu Vokietijoje įkalintiems koncentracijos stovyklų kaliniams bei žmonėms, išvykusiems gyventi į kitas valstybes.

Užsieniečių bandymai gauti kompensacijas buvo laikomi siekimu gauti reparacijas. Formaliai reparacijų klausimas buvo atidedamas iki suvienytos Vokietijos atsiradimo ir taikos sutarties: jos realiai ir pradėtos mokėti kompensacijų pavidalu po 1990 m., suvienijus Vokietiją.

Remiantis Vokietijos FR ir Prancūzijos patirtimi, galima teigti, kad savirefleksija apie tai, kaip viena ar kita šalis elgėsi nacių okupacijos ar valdymo laikotarpiu, turėjo įtakos restitucijos problemų sprendimo mastui. Daugelis Vakarų šalių, tokios kaip Austrija ar Olandija, iki šiol sprendžia su restitucija susijusias problemas. Restitucijos procesas parodė, kaip teisinėmis ir politinėmis priemonėmis galima atkurti teisingumą ir kaip efektyviai, tradicinėmis interesus derinančiomis priemonėmis jį įgyvendinti.

Tai buvo svarbu ne tik Prancūzijai ir Vokietijai. Antai Olandijoje buvo priimtas sprendimas pradėti naują restitucijos ir žalos atlyginimo programą; jis rodė nepasitenkinimą biurokratizuotais ir dažnai neteisingais sprendimais, kuriuos priimdavo olandų valdininkai.

Po to, kai išnyko tarybinė grėsmė Vakarų pasauliui, išryškėjo dar nemažai problemų ir įvykių interpretacijų skirtumų tarp JAV ir Vakarų Europos valstybių. 1995 m. JAV pradėta kampanija dėl Šveicarijos bankuose esančių sąskaitų gerai iliustruoja tokio pobūdžio problemas.

Kitas svarbus ir naujas reiškinys – tai „dvigubų aukų" problema Rytų Europoje; ten aukų turtas buvo nusavinamas tiek socialistinio režimo, tiek nacių, o restitucija jiems taip ir nebuvo įvykdyta po karo.

Nepaisant visų trūkumų, restitucijos procesas įdiegė naujus standartus tarptautinėje ir nacionalinėje teisėje, kuriuos po truputį perima ir pokomunistinės Centrinės ir Rytų Europos valstybės.

Būtina pabrėžti, kad restitucijos procesas yra glaudžiai susijęs su praeities analize ir jos vertinimu; tai rodo pateikti Vakarų Europos pavyzdžiai. Reikalingas diferencijuotas vertinimas, leidžiantis atsakyti į klausimą, kiek skirtingos okupuotos teritorijos ar satelitinės valstybės yra atsakingos už „arijanizaciją" ir turto išgrobstymą ir kurios turto restitucijos priemonės jose turėtų būti įgyvendinamos.

Lietuvai ši problema bei tolesnės diskusijos yra būtinos dėl galimos restitucijos principų ir mastų. Tačiau reikia stengtis išvengti šios problemos politizavimo tiek iš restitucijos priešininkų, tiek iš šalininkų pusės. Visuomenės pritarimas procesui irgi būtinas, nes jis turi vykti ir greičiausiai vyks be spaudimo iš išorės. Todėl restitucija turi prasidėti nuo istorinių ir juridinių faktų nustatymo, vengiant ne tik istorijos iškraipymų ir stereotipizavimo, bet ir bandymų įteisinti įvykdytą turto nusavinimą. Kita vertus, neturėtų būti pradėtas masinis naujas perdalijimas, kuris sukeltų dar daugiau politinių ir juridinių problemų, jei būtų nutylimi faktai ar keičiami Lietuvos Respublikos teisėkūros principai.

Nuorodos

[1] M. Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944*, London@New York: Macmillan&St.Martin's, 1999, p. 97.

[2] G. Aalders, *Geraubt! Die Enteignung Judischen Besitzes im Zweiten Weltkrieg*, Köln: Dietrich, 2000, S. 202.

[3] M. Dean, „Seizure, Registration, Rental and Sale: The Strange Case of the German Administration of Movable Property in Latvia (1941–1944)", *Latvia in World War II: Materials on an International Conference, 14–15 June 1999*, Riga, 2000, p. 372–378; *Plunder and Restitution: The US and Holocaust Victim's Assets: Findings and Recommendations of the Presidential Advisory Commission on Holocaust Assets in the United States and Staff Report*, Washington DC: US Government Printing Office, Dec. 2000; B. Chiari, *Alltag hinter der Front. Beatzung, Kollaboration und Wiederstand in Weissrußland, 1941–1944*, Düsseldorf, 1998, S. 261–262.

[4] G. Aalders, op. cit., p. 398.

[5] Konferencijos, vykusios 2002 m. sausio 10–11 d. Berlyne „„Aryanization" and Restitution in a Comparative Perspective: The Question of Jewish Propertu Stolen under Nazi Occupation in Europe" medžiaga.

[6] *Amtsblatt der Millitarregierung Deutschland, Amerikanisches Kontrollgebiet*, Ausgabe G., 1; *Journal Officiel–Amtsblatt des Französischen Oberkommandos in Deutschland*, 1949, No. 279–282:2060; *Amtsblatt der Militärregierung Deutschland, Britisches Kontrollgebiet*, No. 28, S. 1169.